

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Филология факультеті

Қазақ тілі білімі кафедрасы
Мамаева Гүлнар Бейсенқызы

Филология ғылымының кандидаты, қауымдастырылған
профессор

Қазақ терминографиясы

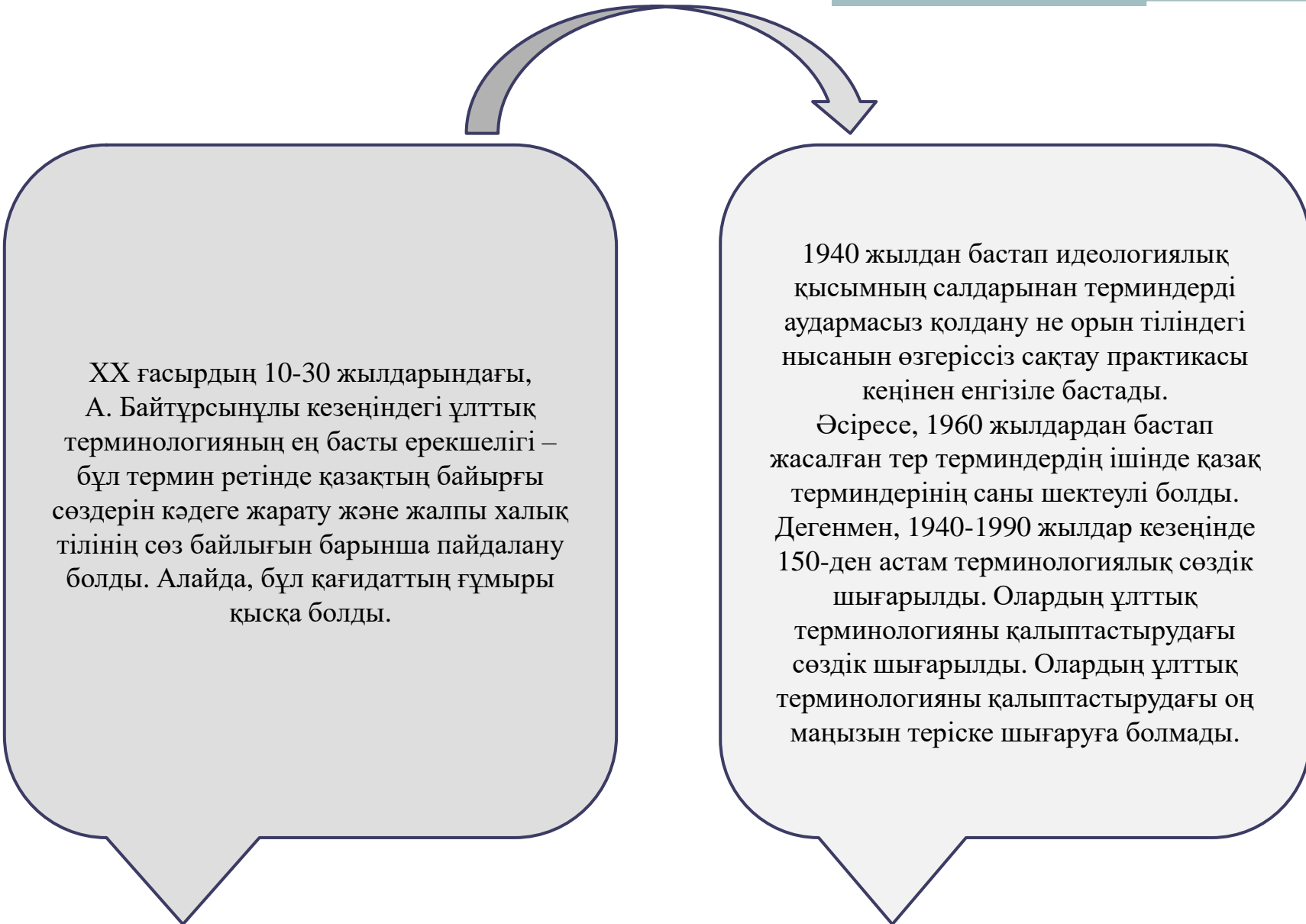
Астана, 2022

Қарастырылатын мәселелер:

- 1) Кеңес кезеңі;
- 2) Тәуелсіздік кезеңі.

ҚАЗАҚ ЛЕКСИКАСЫ ТЕРМИНДЕНУІНІҢ КЕЗЕҢДЕРІ

ҚАМТИТЫН МЕРЗІМІ	ЕРЕКШЕЛІГІ	ЖАЛПЫ СИПАТЫ
<p align="center">I – кезең XIX ғасырдың екінші жартысынан 1910 жылдарға дейін</p>	<p align="center">Алғашқы қазақ басылымдары мен кітаптардың шығуына байланысты жекелеген сөздер терминдене бастады</p>	<p align="center">Ғылыми терминологияны қалыптастырудың алғышарттары жасалып жатты</p>
<p align="center">II – кезең 1910-1930 жылдарға дейін</p>	<p align="center">Қазақ тілі білім беру, ғылым салаларында мүмкіндігінше пайдаланылып, ұлт тілінде термин жасауға айрықша мән берілді</p>	<p align="center">Бірнеше салалық терминдер жүйесі жасалып, ұлттық ғылыми терминологияның негізі қаланды</p>
<p align="center">III – кезең 1930-1990 жылдар аралығында</p>	<p align="center">Орыс тілі негізінде совет халқына ортақ терминологиялық қор құру мақсаты көзделеді</p>	<p align="center">Ғылыми терминология орталық белгіленген принциптерге сәйкес дамыды. Нәтижесінде – терминологияның халықаралық сипаты барынша артты</p>
<p align="center">IV – кезең 1990 жылдардан бергі мерзім</p>	<p align="center">Қоғам өмірінде болған түбегейлі өзгерістерге байланысты ұлт тілінде термин жасау қажеттілігі туындап, қазақ тілі термин шығармашылығында пайдаланыла бастады</p>	<p align="center">Қазақ терминологиясының қалыптасуына ғылыми талдау жасай отырып, алдағы уақытта оны жетілдіру мен дамытудың бағыт-бағдарын белгілеу жолындағы ізденістер жүргізілуде</p>

XX ғасырдың 10-30 жылдарындағы, А. Байтұрсынұлы кезеңіндегі ұлттық терминологияның ең басты ерекшелігі – бұл термин ретінде қазақтың байырғы сөздерін кәдеге жарату және жалпы халық тілінің сөз байлығын барынша пайдалану болды. Алайда, бұл қағидаттың ғұмыры қысқа болды.

1940 жылдан бастап идеологиялық қысымның салдарынан терминдерді аудармасыз қолдану не орын тіліндегі нысанын өзгеріссіз сақтау практикасы кеңінен енгізіле бастады.

Әсіресе, 1960 жылдардан бастап жасалған терминдердің ішінде қазақ терминдерінің саны шектеулі болды. Дегенмен, 1940-1990 жылдар кезеңінде 150-ден астам терминологиялық сөздік шығарылды. Олардың ұлттық терминологияны қалыптастырудағы сөздік шығарылды. Олардың ұлттық терминологияны қалыптастырудағы оң маңызын теріске шығаруға болмады.

Қазақ лексикасы терминдеуінің алғашқы кезеңі

Мұсаев К. К

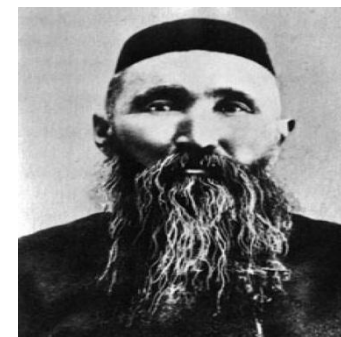
«Айналысатын шаруашылықтарына орай әр түрлі тілдерде терминологияның түрлі салалары дамыған. Мысалы, эстондарда балық шаруашылығы, әзербайжандарда мұнай өндіру мен оны өңдеу, қазақта мал шаруашылығы мен халық шығармашылығы, армяндарда құрылыс, грузиндерде қолөнер, өзбектерде жібек және мақташаруашылығы, бақша өсіру мен суармалы шаруашылыққа қатысты атаулары мол кездеседі».

І.Кеңесбаев пен Ғ.Мұсабаев өз еңбектерінде "ғылыми терминологияның элементтері Октябрь революциясына дейін болғаны сөзсіз... Орыс мәдениетінің белгілі ұғымдарын қазақ тіліне қазақтың XIX ғасырдағы ағартушылары біраз енгізген болатын" десе,

Тілші-ғалым Р.Сыздықова Абайдың "Қарасөздері" мен мерзімді баспасөз тілі және көпшілік ғылыми үлгілер қазақ тілінде дерексіз есімдердің молаюына бірден-бір себеп болғанын айта отырып, Абайдың бір өзі *-лық* жұрнағының көмегімен *ынтықтық, масқаралық, қырмызылық, суықтық, жылылық, арлылық, тоқтаулылық, жеңсікқойлық, қорғауықтық* т. б. сияқты жаңа атауларды ұсынғанын, бұлардың бірқатары тұлға ретінде бұрында да бар болғанымен белгілі бір терминдік мәнде жұмсалмайтын дейді.

XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ лексикасының терминденуі

- XX ғасырдың бас кезі қазақ терминологиясының қалыптасуындағы айрықша кезең. Бұл кезең 1910 жылдар мен 1930 жылдардың бас жағына дейінгі аралықты қамтиды. Өйткені дәл осы мерзім ішінде қазақтың білікті ұлттық кадрлары қалыптасып, білім беру мен ғылымды ұлт тілінде дамытудың негізі берік қаланған еді. Аталған уақыт ішінде ғылымның әр түрлі салалары бойынша жазылған А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы, Ж. Күдерин, М. Дулатұлы, М. Жұмабайұлы, Ж. Аймауытұлы, С. Қожанұлы, Е. Омарұлы, Т. Шонанов, Н. Төреқұлов, Ш. Құдайбердіұлы, Қ. Кеменгерұлы, К. Жәленов сияқты қазақ зиялыларының еңбектері жарық көрді.

30-90 жылдар аралығындағы қазақ лексикасының терминденуі

Отызыншы жылдары А.Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялыларының термин жасауда ұстанған бағыттары әкімшіл-әміршіл жүйе тарапынан күшпен өзгертілді.

1929 жылдың жазында А. Байтұрсынұлымен бірге көптеген қазақтың білікті ұлттық кадрлары қамауға алынды. Ендігі жерде ұлттық республикалардағы термин жасау ісінің бағытын жергілікті ұлт кадрлары емес, Одақтың орталығы Мәскеу белгілейтін болды

1930 жылы Мәскеуде Бүкілодақтық партия мәжілісінде ұлт тілдеріндегі терминологияны дамыту мәселесі арнайы қаралды. Сол мәжілісте КСРО халықтары тілдерінде термин жасаудың негізгі ғылыми принциптері белгіленді.

1935 жылы майда өткен Бүкілқазақстандық мәдениет қызметкерлерінің съезінде профессор Қ. Жұбанов ұсынған қазақ терминологиясының жаңа принциптері бекітілді. Ендігі жерде термин жасау, шет тілдерінен қабылдау мен оларды қазақ тілінде жазу мәселелері осы принциптерге сәйкес жүзеге асырылып отырды.

Т. Жүргенов өз мақаласында орыс тіліндегі *тема, стоимость, тип, ударник, актив* терминдерін *тақырып, құн, кейіпкер, екпінді, белсенді* түрінде қазақшаға аударып әуреленудің қажетсіздігін айтады.

1962 жылы жарық көрген «Құрылыс және құрылыс материалдары» сөздігінде қамтылған *тақта (лист), қалқа (навес), ошақ (жаровня), ою (резьба)* сияқты терминдер жасалды.

Қазақ лексикасының қазіргі кездегі терминденуі

Пікірлерді екі топқа қарастыруға болады:

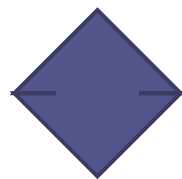

Ана тілінің өз мүмкіндігін пайдаланып термин жасау.

Қалыптасқан терминдерді бұрынғысынша қалдырып, шет тілдерінен терминдер қабылдауға шек қоймау.

Экономика саласындағы шабуыл (атака), дүрбелең (бум), кеден (таможня), қардар (задаток), бәтуа (консенсус) сияқты терминдер жалпыхалықтық тілдегі сөздердің терминденуі арқылы жасалған.

Өтем компенсация кеден (таможня), әнұран (гимн), демеуші (спонсор), сұраным (спрос), жәрдемақы (пособие) піспек (поршень) делдал (брокер) ерітінді (раствор) т.б.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал. (қазақ тілінің сарфы) Біріншіжылдық. -Орынбор, 1914.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал. (қазақ тілінің сарфы) Екіншіжылдық. -Орынбор, 1914.
3. Айғабылұлы Айтбай. Қазақ тілінің лексикологиясы. -Алматы, 1995.
4. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. Алматы, 1988. -159-б.
5. Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі. -Алматы, 1997.
6. Айтбайұлы Ө. А.Байтұрсынов қазақ терминологиясының атасы// Қазақстан әйелдері. 1989.-№4;
7. А.Байтұрсынұлының терминжасам тәжірибесі// /ҚР FM-FA Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы,1979.
8. Ақаев С. Терминнің танымдық табиғаты. Алматы, 2000
9. Әбілқасымов Б. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілініңжазба нұсқалары. -Алматы, 1988.
10. Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. -Алматы,1971.
11. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының кезеңдік сипаты – Астана: Елорда, 2022. – 184 б.

Назарларыңызға
рақмет!